

TAMÁS ÁGNES

Politikai állatsereglet a *Borsszem Jankó* hasábjain *

A test vizuális megjelenítése, az arcvonások torzítása, a test és az arc átalakítása a humor vagy gúny kifejezésére a politikai élclapok fegyvertárának egyik fontos eszköze a 19. század második felében – politikai beállítódástól függetlenül. A század derekát követő két évtizedet, Magyarországon az élclapok darabszáma emelkedésének időszakát még inkább az emberi arcvonások változtatása vagy a férfiak nőként való megjelenítése jellemezte, míg a 19. század utolsó évtizedeiben már nem csupán a politikusok jellegzetes vonásait figurázták ki a rajzolók, hanem állatokként vagy félig ember, félig állatként is ábrázolták őket. Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy a korszak népszerű, Ágai Adolf által szerkesztett kormánypárti vicclapjában, a *Borsszem Jankó*ban az 1890-es években¹ milyen módon alkalmazták a rajzolók a karikatúrákon a test eltorzítását és állattá alakítását mint a humor, illetve a gúny eszközeit. A 19. század utolsó éveinek vizsgálatakor figyelembe kell vennünk azt is, hogy az állatábrázolásokhoz újabb asszociációk is társulhattak, ugyanis 1873-ban magyarul is megjelent *A fajok eredete természetes kiválasztás útján vagyis az előnyös válfajok fenmaradása a létérti küzdelemben* Charles Darwin tollából. Darwin e kötetében fejtette ki nemcsak a fajok harcáról, hanem azok eredetéről és fejlődéséről szóló evolúciós tanait. A vicclapokban azonban nemcsak a magyar politikai elit egyes tagjai láthatók eltorzított vonásokkal vagy állatként, hanem a nem magyar nemzetiségi mozgalmak is, ezért azt is vizsgáljuk, hogy őket más eszközökkel rajzolták-e meg az alkotók, mint a magyar képviselőket.

Munkánkhoz segítségül hívhatjuk mind a nemzetközi, mind pedig a hazai szakirodalom eddigi eredményeit. Angol nyelvű, de közép-kelet-európai szerzők tanulmányát is tartalmazza az a kötet, mely különböző közép-kelet-európai országok karikatúrái alapján elemzi a nemzetiségi sztereotípiákat, az országok ábrázolásának módját a sajtótermékekben.² A legtöbb szerző – talán a legköny-

* A tanulmány a Hajnal István Kör – Társadalomtudományi Egyesület 2013. évi sümegi konferenciáján elhangzott előadás bővített változata.

¹ Az elemzett évfolyamok a következők: 1890–1891, 1896, 1898–1899.

² *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*, Dagnosław, Demski, Kamila, Baraniecka-Olszewska (eds.), Warsaw, Polish Academy of Sciences, 2010. – A sorozatnak 2013-ban megjelent a második kötete is, mely nem csupán sajtóból származó vizuális források elemzésével foglalkozik: *Competing Eyes. Visual Encounters with Alterity in Central and Eastern*

nyebb utat választva – kronologikusan mutatja be a vizsgálata tárgyát képező karikatúrákat vagy nemzetiségi csoportonként gyűjti össze a képekről leolvasható jellemző vonásokat.

A hazai szakirodalom eddigi eredményei közül meg kell említenünk Buzinkay Géza sajtótörténeti munkásságát. Számos tanulmányán kívül Buzinkay Géza figuránként csoportosítva, több élclapból válogatva adott ki anekdotákat, egy másik könyvében az élclapok karikatúráival foglalkozott, illetve röviden áttekintette a magyarországi élclapok történetét. Ugyancsak az élclapok történetével és figuráival foglalkozott Dersi Tamás.³ A cigányokról kialakult kortárs képet vizsgálta Polyák Laura 19. századi élclapok karikatúrái alapján. Bemutatja, hogy a rajzokon milyen foglalkozást végeznek a cigányok, milyen vélt vagy valós szokásaikkal, külső-belső tulajdonságaikkal találkozhat az olvasó. Polyák részletesebben elemzi – immár szövegeket is idézve – a *Borsszem Jankó Áporkában*, egy képzeletbeli cigányvilágban játszódó – néprajzi leírások által ihletett – sorozatát az 1890-es évek elejéről.⁴ E szövegek és illusztrációik alapján rekonstruálhatók a kortársak cigány-képének meghatározó elemei. Vörös Kati dolgozatában egy másik csoport, „a zsidó”-k vizuális megjelenítését vizsgálta a karikatúrákon 1867 és 1895 között. A szerző a zsidó emancipáció fogadtatását, az asszimiláció lehetőségét, illetve „a zsidó”-król kialakult sztereotipikus képet veszi górcső alá, megállapítva a korban „a zsidó”-kra vonatkoztatott testi-lelki vonásokat, illetve áttekinti a karikatúrákon ábrázolt magyar–zsidó viszonyt.⁵

A „másság” vizuális kifejezésének egyik eszközeként Vörös is elemzi a test torzítását és az animizálást, Kunt Gergely első világháborús képeslapokon és élclapok karikatúráin végzett elemzése azonban e két szempontra fókuszál, szisztematikusan vizsgálva a test és arányainak megváltoztatását mint a vizuális degradálás egyik módszerét és az ellenség állattá változtatásának fokozatait.⁶ Kunt Gergelyhez hasonlóan könyvében Otto Baur is az állattá változtatás különböző módjait mutatja be. Ikonográfiai kutatásai szerint az ember–állat karikatúrák célja a külső és belső emberi tulajdonságok leírása egy állat felidézésének segítségé-

Europe, Dagnosław Demski, Sz. Kristóf Ildikó, Kamila Baraniecka-Olszewska (eds.), Budapest, L'Harmattan, 2013. A tanulmánykötetben nem sajtóorgánumonként, nemzetiségi csoportonként vagy időrendben történő tárgyalásra tettem kísérletet: TAMÁS Ágnes, *From Allies to Enemies, The Two Balkan Wars (1912–1913) in Caricatures*, 278–302.

³ A válogatott anekdotákat l. BUZINKAY Géza, *Mokány Berczi és Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek... A magyar társadalom figurái az élclapokban 1860 és 1918 között*, Budapest, Magvető Kiadó, 1988. Élclapi karikatúrákról l. BUZINKAY Géza, *Borsszem Jankó és társai: magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében*, Budapest, Corvina Kiadó, 1983.; DERSI Tamás, *Századvégi üzenet: sajtótörténeti tanulmányok*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1973.

⁴ POLYÁK Laura, *Cigányok Mucsáról, Az élclapok cigányképe = Beszélő*, 2002, július–augusztus, 89–96.

⁵ VÖRÖS Kati, *Judapesti bulváron, A zsidó fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében = Médiakutató*, 2003, tavasz, 19–43.

⁶ KUNT Gergely, *Az ellenség teste: a vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon = Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 12, Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2011, 227–242.

vel. Három alaptípusát különbözteti meg ezeknek a rajzoknak: a.) csak egy-egy testrészt alakít át a rajzoló állati testrészé, ami gyakran szoros kapcsolatban áll mitológiai lényekkel, tradíciói az antik mitológiához köthetők; b.) az ember helyett egy állatot pillanthatunk meg, ami típusát tekintve az ókori fabulákkal mutat rokonságot; c.) emberként láthatjuk a kifigurázott alakot, de az alak kifejezetten állatias vonásokkal is rendelkezik. Ez az utolsó ábrázolási típus csak 1600 körül jelent meg, s a másik kettőből alakult ki.⁷ Megfigyelhetjük majd a következőkben, hogy a 19. századi magyar karikaturisták mindhárom eszközzel éltek.

Az elemzésre került évfolyamok közül 1896. március végéig a rajzok Jankó Jánostól származtak, majd halálát követően azon képek többsége, melyeken állatokként szerepelnek a politikusok, Faragó Józseftől, Jeney Jenő és Homicskó Atanáz néhány torzrajzán kívül.⁸

Ha a magyar politikai elitről készült állatokat ábrázoló karikatúrákat szemléljük, melyeket Jankó készített, észrevehetjük, hogy ő kedvelte az állatseregletek megrajzolását, ahol emberi arcot kaptak ugyan az állatok, de gyakran nehéz mindegyiket azonosítani. Háromféle tematikában találunk több képet a korpuszban: cirkuszi vadállatok, nyáj és a pásztorok, vagy csak kosok, illetve bikák, akik szarvukat összeakasztják, valamint egy, már nem sokaságot ábrázoló jelenet kapott teret többször, a kotlós s az őt és tojásait fenyegetők. Kotlósként kormánypárti politikusok bukkantak fel, akik valamely törvényjavaslatot vagy eredményt kívánták megvédeni, így Wekerle Sándor a „fölsleg”-et 1891-ben, ami utal a költségvetési deficit felszámolására, illetve 1890-ben Szilágyi Dezső igazságügyi miniszter a „polgári házasság”-ot és a „választási törvény”-t, melyek ekkor törvényjavaslati stádiumban maradtak.⁹ Nyájként az ellenzéki párt tűnt fel 1890 júliusában (1. kép), a rajzon pásztort, tehát vezetőt nem láthatunk, csupán az egymásnak eső politikusokat (Ugron Gábor, Horánszky Nándor, Kaas Ivor, Polónyi Géza, Herman Ottó).¹⁰ Ugyancsak az ellentétekre világít rá már márciusban,

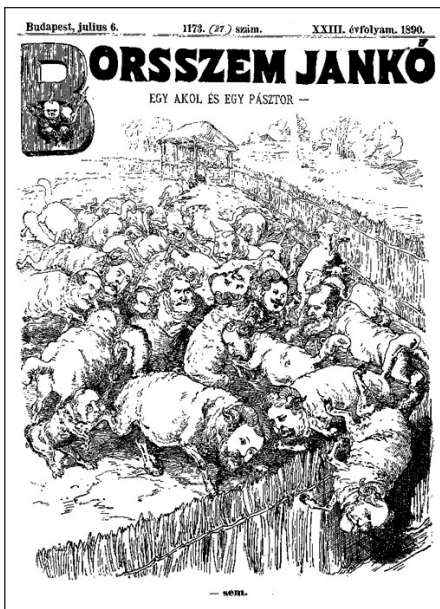
⁷ OTTO BAUR, *Der Mensch-Tier-Vergleich und die Mensch-Tier-Karikatur, Eine ikonographische Studie zur bildenden Kunst des neunzehnten Jahrhunderts*, Köln, k. n., 1973. 4–11.

⁸ Jankó János (1833–1896): festő, karikaturista, aki a legtöbb és különféle pártállású vicclapnak rajzolt, a „modern magyar karikatúra megteremtője”, portrékarikatúrái azonban jellegtelenekek, nem igazi karikatúrák, nem sikeresek az arcvonások eltorzításai (GYÖNGY Kálmán, *Magyar karikaturisták adat- és szignótára, 1848–2007*, Budapest, Ábra Kkt., 2008, 97–98.). – Faragó József (1866–1906): népszerű karikaturista, aki akkor is küldött Magyarországra képeket a vicclapokba, amikor külföldön élt. Rajzolt a *Borsszem Jankón* kívül a *Kakas Mártonba*, az *Üstökösbe*, a *Fliegende Blätterbe*, különböző hosszabb-rövidebb életű lapokba, naptárakba (GYÖNGY 2008, i. m. 58.). – Jeney Jenő (1874–1942): grafikus, karikaturista, számos élclap rajzolója (például: a bécsi *Kikeriki*, *Borsszem Jankó*, *Herkó Páter*, *Mátyás Diák*, *Bolond Istók*) (GYÖNGY 2008, i. m. 101.). – Homicskó Atanáz (1864–1916): orvos, grafikus, a *Borsszem Jankó*, a *Bolond Istók* és az *Üstökös* karikaturistája évtizedeken keresztül, melyek mellett számos vicclapban és naptárban publikálta képeit (GYÖNGY 2008, i. m. 94.).

⁹ 1891. szept. 27., 1.; 1890. febr. 9. 1.

¹⁰ 1890. júl. 6. 1. 1890 nyarán Ugron Gábor az általa túl radikálisnak ítélt függetlenségi párti parlamenti akcióból elkezdte kivonni magát (például: nem támogatták Irányi Dániel törekvését, hogy

hogy az ellenzéki képviselőket ábrázoló nyáját sem Csiky Sándor, sem Ugron Gábor nem tudja összetereelni,¹¹ de a kormánypárt is megjelent nyájként, amikor Tisza Kálmán átadta lemondása után az új miniszterelnöknek, Szapáry Gyulának a kormányrudat (2. kép).¹² Tisza és Szapáry a pásztorok, ők – szerepükből következően is – teljesen megőrizték emberi vonásaikat, a miniszterek és a Szabadelvű Párt képviselői pedig a juhok (Wahrmann Mór, Baross Gábor, Csáky Albin, Fejérváry Géza, Szilágyi Dezső, Orczy Béla). Láthatjuk, hogy a nyáj mint jelkép nem csupán a vizuális lekicsinyítés eszköze lehetett, hanem bibliai értelemben, pozitív tartalmat sugallva is használták az alkotók. E kontextusban a pásztor nem csupán vezetőként, hanem a nyájáról gondoskodó alakként is értelmezhető, aki óvja a rábizott állatokat, megakadályozza elkóborlásukat.

1. kép

2. kép

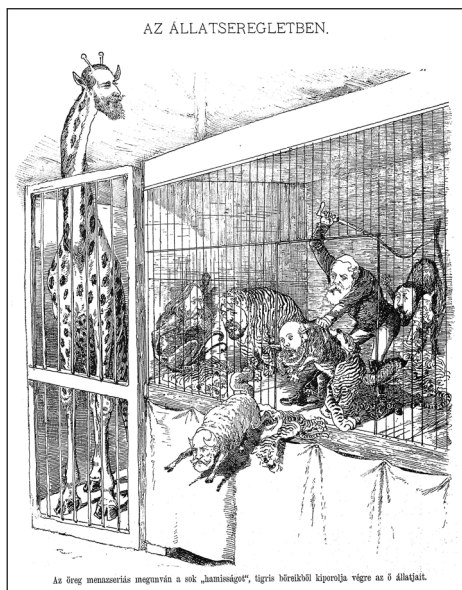
A cirkuszt ábrázoló képeken az ellenzéki erők hangadó képviselőit vadállatok személyesítik meg, akik ketrecekben ülnek, s gyakran idomárt is kaptak. Az egyik ilyen kép 1890 őszén született, s a képaláírás alapján azt feltételezhetjük,

báró Fejérváry Géza honvédelmi minisztert vád alá helyezték), majd ősszel új, racionálisabb, ténylegesen 48-as alapokon nyugvó pártot alapított tizenhat képviselőtársával. Küzdött az 1849-es kultusz ellen, részt kívánt venni a delegációk munkájában, követeléseiben a fokozatosságot hirdette. (DEÁK Albert, *A parlamenti kormányrendszer Magyarországon*, Budapest, Grill Károly Kiadó, 1912, 126.)

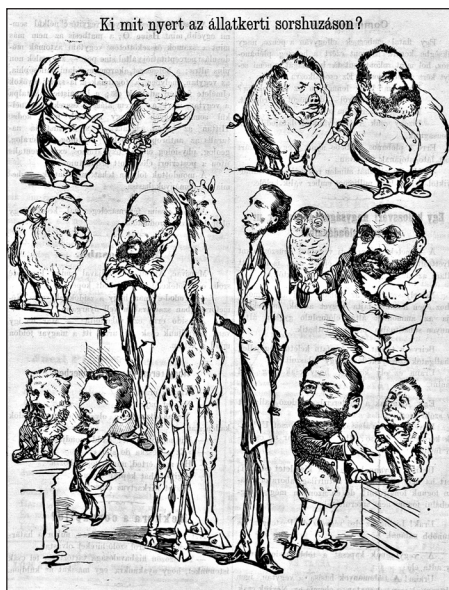
¹¹ 1890. márc. 2., 6.

¹² 1890. márc. 16., 3.

hogy az idomár, Mocsáry Lajos célja a rendteremtés a párton belül. Irányi Dániel pártelnök már levetette tigrisbőrét, Eötvös Károly az adott pillanatban veti le a „hamis” bundáját, a háttérben Pulszky Ferenc, Ugron és Polónyi Géza láthatók ijedt tekintettel, Apponyi Albert pedig zsiráfként egy külön ketrecben kapott helyet (3. kép).¹³

3. kép

4. kép

Apponyi azonban nem csupán ezen a képen jelent meg zsiráfként, hanem Jankó későbbi és korábbi rajzain is gyakran ábrázolta őt ezen állat képében.¹⁴ Az elsők között említhetjük Jankó még az *Üstökös*ben publikált karikatúráját, melyen a politikusokat és az állatokat – testi hasonlóság alapján – 1873-ban egymás mellé állította (4. kép).¹⁵ Apponyiról a hasonlóságot a kortárs író, Gárdonyi Géza szavai is megerősítik: „Hosszu, csontos ember. [...] Az orra nagy és botránysosan félregörbült. A szemei aprók. [...] A nyaka hosszú és mozgékony.”¹⁶ Apponyi zsiráfként való megrajzolása mint ötlet sikert arathatott az olvasók és a szerkesztők körében is, mivel ezt a motívumot haláláig használta az alkotó, míg

¹³ 1890. okt. 12., 7.

¹⁴ 1890. ápr. 13., 1. „Az öreg menaszériás megunván a sok »hamisságot«, tigris bőreikből kiporolja végre az ő állatait.” A kép születését Mocsáry 1890-ben megjelent röpirata motiválhatta (MOCsÁRY Lajos, *A Függetlenségi Párt*, Budapest, Pallas, 1890.), melyben igyekszik lefektetni a Függetlenségi Párt programját és elítéli Ugron fokozatosságot hirdető politikáját.

¹⁵ *Üstökös*, 1873. okt. 18., 499.

¹⁶ NEMESKÉRY Sándor, *Parlamentünk jeles figurái*, Budapest, Rozsnyai Károly, 1894, 17–18.

a többi hasonlítással már nem találkozhatunk az 1890-es évekbeli vicclapokban – részben a parlament összetételének megváltozása miatt. Jankó mindegyik karikatúráján úgy pillanthatjuk meg a politikusokat, hogy félig állat, félig ember képében figurázta ki őket, s arcvonásaik alapján – többé-kevésbé – azonosíthatók a szereplők. Így járt el azon a gúnyrajzon is, melyen egy fabulát rajzolt meg,¹⁷ torzrajzain azonban szörnyeket, egzotikus állatokat nem láthatunk, Jankó az emberek arcvonásait nem torzította el végletesen.

Az 1890-es évek második felében alkotó karikaturisták abban bizonyosan különböztek Jankótól, hogy már felbukkantak a vízi és szárazföldi szörnyek, s az arcvonásokat is jobban átalakították, de továbbra is jellemző maradt, hogy a politikusok testét cserélték ki állatokéra, ám arcvonásaik megmaradtak. A legtöbb állatot ábrázoló képet Faragó készítette a *Borsszem Jankó* számára, s az állatábrázolások oka vagy abban keresendő, hogy milyen – általában ókori eredetű – történetet kívánt elmesélni vagy a politikus külső tulajdonságaiban vagy viselkedésében. Oroszlánként, az erőt és hatalmat sugárzó állatok királyaként tűnt fel a korszak miniszterelnöke, Bánffy Dezső, amint összetűzésbe került gr. Szapáry László fiumei kormányzóval és – Jankó ábrázolásaihoz hasonlóan – Tisza Kálmán, akitől az ellenzéki politikusok – még lemondása után hat évvel is – megijedtek (5. kép).¹⁸

5. kép

¹⁷ 1890. márc. 23., 4.

¹⁸ 1896. nov. 15., 6–7.; 1896. júl. 5., A Tisza Kálmánt övező tiszteletről I. NEMESKÉRY 1894, i. m. 36–37.

Ugron Gábor is megpillantható alvó oroszlánként, akit Borsszem Jankó megbökdösött, így a vadállat felébredt, s Borsszem Jankónak pedig nem tetszett a bögése.¹⁹ A kotlós motívumát felhasználta Faragó is, de karikatúráin nem a kormánypárt képviselői láthatók. Rajzain például Kossuth Ferenc tűnt fel kotlósként, aki tojását, Ugron Gábort nézegeti értetlenül, illetve Kossuth és Bánffy, akik a kiscsibék összecsapását figyelik, valamint egy igen sötét tónusú rajzon Molnár János apát, akinek tojásai a „Néppárt” és a „reakció”.²⁰ Jankó ábrázolásaihoz képest új, hogy a medve motívuma is előfordul: az egyik képen Szilágyi Dezső a medve, ezen a medvetáncoltatásnak lehetünk tanúi, mivel Szilágyi 1898-ban kilépett a kormánypártból, immár második alkalommal, s Polónyi Géza az, aki a medvét táncoltatja. A másikon Bánffy Dezső a medve, aki szeretné a fára felmászott Polónyi Gázát, az obstrukció egyik vezető politikusát „levadászni”, s így biztosítani a parlamenti „békét”.²¹ Láthatjuk, hogy a medve sem azonos szituációban bukkan fel, ha kormánypárti vagy ha ellenzéki politikust személyesített meg: Szilágyit, a megtört medvét befogták s – akarata ellenére – láncon tartják, míg Bánffy erőtől duzzadó állatként szerepelt.

Faragó is megrajzolt ókori állatmeséket, s nála is az állati testhez emberi fej társult a képeken azért, hogy szöveg nélkül is azonosíthatók legyenek a szereplők. Az egyik ilyen gúnyrajzon két holló látható, amint az egyik kivájja a másik szemét. A támadó Holló Lajos, akinek neve motiválhatta az állatszimbólum kiválasztását is, aki Karl Lueger bécsi alpolgármester szemét vájja ki.²² A rajz utal Holló parlamenti felszólalására, aki Lueger magyarellenes vádait idézte, s megemlítette egy korábbi kijelentését, amely szerint Budapest falain a fekete-sárga zászlónak kellenie lobognia a nemzetiszínű helyett.²³ „Az örök – új Aesopus” című karikatúráján pedig egy „Kúria” feliratú golyára lehetünk figyelmesek a rajz középpontjában, aki elől békák ugrálnak el, a kép felső sarkában Bánffy látható Jupiterként (6. kép).²⁴

Aesopus meséje szerint a békák királyt kértek Jupitertől, aki egy gerendát adott nekik, ami nem nyerte el a békák tetszését, így új királyért könyörögtek, de a főisten megunta a brekegésüket, így egy golyót küldött nekik, aki megette őket. Pesti Gábor értelmezése szerint a nép „ne utálja” a királyt, amikor „kegyelmes”, mert lehet olyan eszköze, amely „veszedelmes”.²⁵ A gerenda a gúnyrajzon is felbukkan – a választások évében – a veszélyt sugalló „korteskedés” felirattal, míg

¹⁹ 1899. ápr. 30., 8–9.

²⁰ 1899. ápr. 2., 1.; 1896. dec. 27., 8.; 1898. márc. 27., 5.

²¹ 1899. márc. 5., 3.; 1898. jan. 9., 1. Nem ez az egyetlen karikatúra, melyen Polónyi barna bőrrel jelenik meg. Őt s más ellenzéki politikusokat is ábrázolt a kormánypárti lap cigányként, de Polónyi esetében testi hasonlóságról is szó lehetett. Ismét Gárdonyit idézzük Polónyiról: „Czigánybarna testes, kövér, eleven temperamentumu ember. [...] amikor csak lehet, támadja Szilágyi Dezsőt.” (NEMESKÉRY 1894, i. m. 78–79.)

²² 1896. jún. 21., 9.

²³ *Képviselőházi napló*, 33. köt., 1896. jún. 13-i ülés, Budapest, 1896, 313–316.

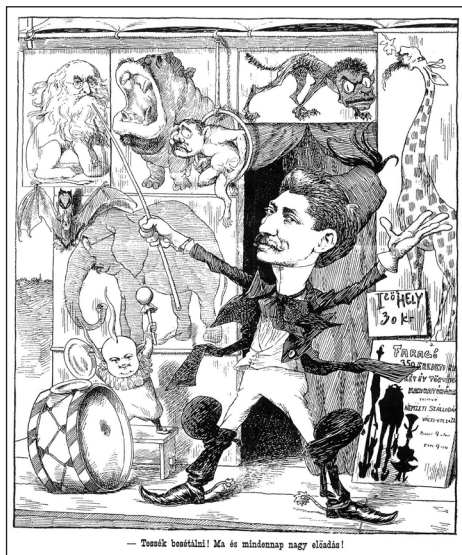
²⁴ 1896. jún. 21., 5. – A gúnyrajz az 1896. évi 26. törvénycikkre utalhat a magyar királyi közigazgatási bíróságról, melyet Perczel Dezső terjesztette be.

²⁵ Ács Pál (jegyz.), *Esoopus fabulái Pesti Gábor szerint*, Budapest, Magvető Kiadó, 1980, 46–48.

békaként számos ellenzéki képviselő (Szilágyi Dezső, Kossuth Ferenc, Polónyi Géza, Hock János) azonosítható. Az ilyen s hasonló képeken a történet határozta meg az állat kiválasztását, de Faragó tollából is találhatunk Jankóéhoz hasonló képet, melyet Jankó halála után közölt az alkotó „A Faragó sereglete” címmel, melynek állatai többször felbukkantak a későbbi karikatúráin ugyanolyan módon (7. kép).²⁶ Megállapíthatjuk, Apponyi itt is zsiráfként került megjelenítésre, de Hock János, Polónyi, Tisza és Kossuth Ferenc is felbukkantak újra meg újra vadmacska, víziló, oroszlán és majom képében.²⁷ Polónyi vélhetően az obstrukcióban betöltött szerepe miatt érdemelhette ki a nagyszájú víziló hasonlatát (8. kép), mint ahogy Hock is vad kirohanási miatt válhatott vadmacskává, így Apponyival ellentétben nem külső, hanem vélt belső tulajdonságuk, parlamenti viselkedésük miatt kerültek ezen állatok képében a vicclap hasábjaira. Tisza esetében az őt övező tisztelet motiválhatta oroszlánként való megjelenítését.

6. kép

7. kép

Homicskónak három állatot felvonultató képét találtuk a korpuszban, ebből kettőn vízi szörnyekké alakultak át a politikusok. 1896-ban Szapáry vált tengeri

²⁶ 1896. dec. 27., 9.

²⁷ A víziló Ripa alapján az elvetemültség szimbóluma. Cesare RIPA, *Iconologia* [azaz különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkotott és magyarázatokkal ellátott a perugiai Cesare Ripa, Szent Mór és Lázár lovagja], [ford., jegyz., utószó, Sajó Tamás], Budapest, Balassi, 1997, 283. – 8. kép, 1898. nov. 6., 1. Jónás a fővárosi állatkert 1893-ban megérkezett első vízilova volt (National Geographic http://www.ng.hu/Termesztet/2004/11/Jonas_a_mi_vizilovunk; letöltés: 2013. július 25.).

kígyóvá, aki Bánffy-t mint kagylót fogyasztaná el, két évvel később pedig Polónyi, Kossuth és Apponyi lubickoltak a folyóban az „ex-lex híd” alatt,²⁸ amit Tisza a partról szemlél. 1898. december közepére nyilvánvalóvá vált, hogy sikertelen lesz az 1899. évi költségvetés elfogadása az obstrukció miatt. Tisza Kálmán ugyan december elején benyújtotta javaslatát (Lex Tisza), amely szerint a kormány az államháztartást a benyújtott, de el nem fogadott költségvetés szerint kezelheti. Javaslatát – alkotmányossági aggályok miatt – azonban megosztotta a Szabadelvű Pártot, s harmincnégyen kiléptek belőle.²⁹ Tisza némileg az így kialakult helyzetet gúnyolódik a karikatúrán, mivel az ő javaslata segítségével elkerülhető lett volna az ex lex, a költségvetés nélküli állapot. Hasonlóképpen folyóparti ihletésű Faragó képe is, melyen Bánffy biztatja a folyó túlpartjáról Fejérváry Gézát, hogy ő is ússzon át a folyón – amit Erdély Sándor épp megtesz –, mert a szörnyek őket sem bántották, akik már átértek (Dániel Ernő, Perczel Dezső, Wlassics Gyula) a túloldalra.³⁰

8. kép

Nem csupán szörnyekként, hanem háziállatokként is kaptak teret egyes képviselők a vicclapokban. 1899-ből két karikatúrán is láthatunk kutyaként politikusokat, a korábban Széll Kálmán utasítja az ebet, Polónyi Gézát, hogy felvegye a „házsabály revízió” elnevezésű szájkosarat – a technikai obstrukció korlátozására utalva. A később keletkezett gúnyrajzon a „mérges kopó”, Ugron Gábor

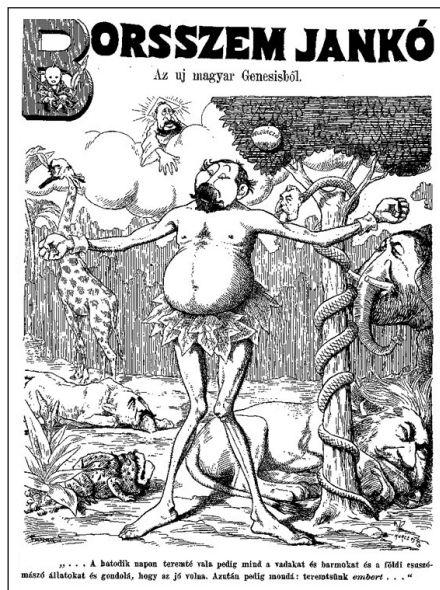
²⁸ 1896. aug. 9., 1.; 1898. dec. 18., 3.

²⁹ GRATZ Gusztáv, *A dualizmus kora, 1867–1918*, 1. köt., Budapest, Akadémiai, 1992, 364.

³⁰ 1896. márc. 15., 3.

már széttépte a „házsabályok”-at, s a Plósz Sándor által benyújtott „váltó törvények”-et és a „csődtörvény”-t is ábrázolva az ellenzék ellenállása miatt meg nem született törvényeket.³¹ Ritkábban ugyan, de osztrák-német politikusok is feltűntek a magyarok mellett állatokként. Az ausztriai és a magyar miniszterelnökök, gróf Kazimierz Felix Badeni és Bánffy kerülgetik például egy rajzon a forró kását, azaz a kiegyezést macskákként.³²

Az állatként való ábrázolás, mely a magyar politikai elit képviselőinél hasonló módon történt, általában félig állat, félig ember képében bukkantak fel, degradáló, kifejezte a politikai ellentéteket, a politikai ellenfél nem-emberként való ábrázolása ellenséggé változtatta őt, s ezáltal – Reinhart Koselleck gondolatmenetét követve – lealacsonyította.³³ Azt, hogy ők nem emberek, sugallja „Az új magyar Genesisből” című alkotás is Faragó tollából (9. kép).³⁴

9. kép

³¹ 1899. máj. 7., 10.; 1899. júl. 2., 6.

³² 1896. júl. 19., 1.

³³ Koselleck ellenségfogalmakról szóló klasszikus munkájában levezeti, miként alakult át a 18. századig még teológiai értelemben vett nem-ember fogalma a 19. században, amikor az politikai jelentést kapott. Vallásos kontextusban a megnevezés pogányt jelentett, míg a 19. században ez átalakult alsóbbrendű lény tartalommal (Reinhart KOSELLECK, *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*, [ford. Szabó Márton], Budapest, Józsefvég Műhely, 1997, 73, 77.), ami megfigyelhető például a 19. század végén megjelent magyar élclapi versekben is, miközben a korábbi évtizedekben ilyen attitűd még nem bukkant fel. Az a személy vagy csoport, mely nem-emberként tűnt fel, megsemmisíthetővé vált ez által. (Reinhart KOSELLECK, *Ellenségfogalmak* = Szabó Márton [szerk.], *Az ellenség neve*, Budapest, Józsefvég Műhely, 1998, 6–13, 21.)

³⁴ 1899. márc. 19., 1.

Istenként az új miniszterelnök, Széll Kálmán, Ádámként Ugron Gábor, állatokként az ellenzék képviselői, Apponyi, Justh Gyula, Szilágyi, Polónyi, Horányszky, Bartha láthatók. Miután e teremtmények világra jöttek, Isten – a képalírás szerint – elhatározta, hogy immár embert is kellene teremtenie, ami egyben tagadja, hogy az ellenzéki politikusok saját képmására teremtett emberi lények lennének. A kép utal a februári miniszterelnök-váltásra, egy remélt új kezdetre, talán nyugodtabb belpolitikai időszakra. Az ellenzéki politikusok egyrészt ugyan állatként láthatók, s a képalírás is megerősíti, hogy ők nem emberek, másrészt viszont nem szörnyek, mint sok korábban publikált torzrajzon, hanem békésen fekvő, legelésző állatok.

A magyar politikusokhoz hasonlóan az 1890-es évek elején még Jankó készítette a képeket a nem magyar nemzetiségi csoportokról is, míg halála után e témában is a rajzok többsége Faragó és Homicskó alkotása. A rajzok célja hasonló, mint az ellenzéki politikusok esetében: az animizálás eszközével vizuálisan degradálják a nem magyar nemzetiségi mozgalmakat.

A szlovákok az 1890-es években aránytalan végtagokkal és majommarccal láthatók, ami nagymértékű hasonlóságot mutat az ausztriai élclapok csehekről készült képeivel. A majom a rosszindulat, a csúf külső, a trágár, gátlástalan ember szimbóluma a keresztény ikonológiában, az ember karikatúrájának tekintették, aki elhozza a bűnt – elsősorban a fősvénységet és a paráznaságot –, lelkiileg megrontja az embert, így ez a jelkép az ördöghöz kapcsolódó asszociációkat keltett.³⁵ A majommarccal való ábrázolás azt is üzenhette, hogy a szlovákok még nem fejlődtek emberré, megragadtak az evolúciós fejlődés egy korábbi fokán, tehát nem emberek, nem egyenrangúak a magyarokkal, hanem alsóbbrendű fajok, ami – Koselleck érvelése alapján – többletjelentéssel bírt: ellenségek.

A karikaturisták nem csak majommarccal ábrázolták a szlovákokat, illetve a cseheket, hanem állatok képében is megjelenítették őket. Mind az ausztriai, mind pedig a magyar politikai elit mindkét csoportot egyaránt pánszlávnak tekintette, hasonló veszélyforrásként élték meg követeléseiket, így hasonlít az ábrázolásmódjuk is. A csehek majom formájában is felbukkantak, ezen kívül békaként láthatjuk őket bécsi rajzokon az 1890-es évek elején. A majomhoz hasonlóan a béka sem pozitív asszociációkat keltő állatszimbólum. Ipolyi szerint a békák kártevő állatok, átkozódások esetében használatos az említésük.³⁶ Ripa ikonológiája alapján a béka a tökéletlenség, míg a varangy a kapzsiság megtestesítője,³⁷ így e jelkép utalhat a nemzetiségek – mértéktelennek ítélt – követeléseire, de a majomhoz hasonlóan rávilágíthat nem-ember voltukra, fejletlenségükre – evolúciós szempontból is. A szlovákok is feltűntek 1896-ban³⁸ a „pánszlávizmus” tavá-

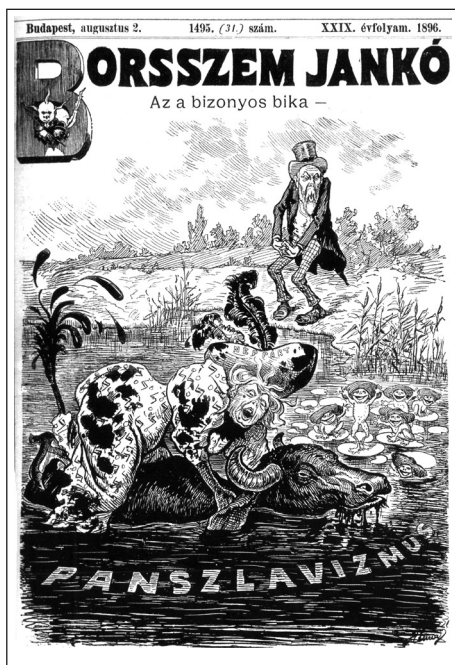
³⁵ A majomarcú szlovák ábrázolásmódjára l. például: 1898. júl. 3., 10. Hans BIEDERMANN, *Szimbólumlexikon*, Budapest, Corvina, 1996, 254–255. Ripa ikonológiája szerint a majom az arcátlan-ság, becstelenség szimbóluma. (RIPA 1997, i. m. 535.)

³⁶ IPOLYI Arnold, *Magyar mythologia*, 1. köt, Budapest, Zajti, 1929, 325.

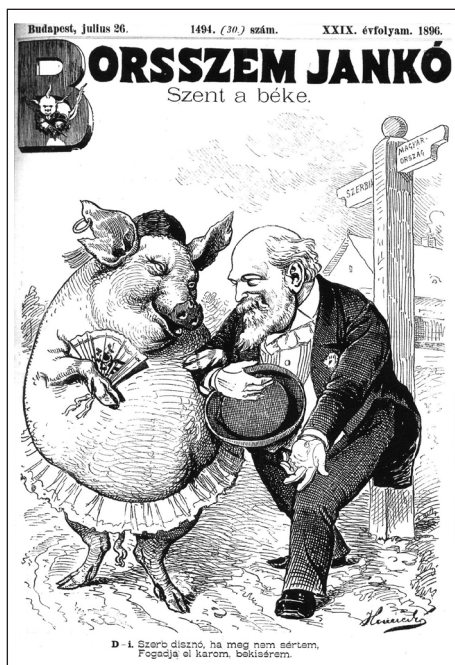
³⁷ RIPA 1997, i. m. 283, 53.

³⁸ 1896. aug. 2., 1.

ban brekegő békákként, akik a „Néppárt”-ot, egy nem túl vonzó hölgyet éltetik. A párt a kormány politikájától és Ágaiék felfogásától jelentősen eltérő antiszemita propagandája a felvidéki szlovákok körében nagy népszerűségnek örvendett, ez ihlethette e rajzot (10. kép).

10. kép

11. kép

Egy másik szláv ajkú nemzetiségi csoporttal, a szerbekkel kapcsolatos szövegekből arról kaphatunk információt, hogy „megnyergelik” a disznóikat, sok disznóhúst fogyasztanak, sőt a szerbek jelzőjévé is vált a ’disznó’ szó, alkalmanként azonosították őket a sertéssel.³⁹ A disznóként való ábrázolási mód elterjedtségét a magyar és a szerb kereskedők és gazdák közötti vita magyarázza 1890-ben, amikor a magyar határon nem engedték át a szerb sertéseket, ezzel komoly károkat okozva a szerbeknek, akik számára az élőállat kivitel fontos bevételi forrást jelentett. Ezt megelőzően a szerbek vagy a szerbek által lakott területek megjelenítésére csak ritkán bukkant fel a sertés, de a kereskedelmi viták – időszakos – megszűnése után is megfigyelhető e jelkép használata az 1890-es években (11. kép).⁴⁰ A disznó Ripa *Iconológiája* alapján a tértlenség és a dözsölés szimbó-

³⁹ A ’disznó’ szó jelzővé válására l. például 1890. aug. 17., 5; 1890. szept. 7., 4. RIPA 1997, i. m. 136, 447.

⁴⁰ 1896. júl. 26., 1.

luma, mivel a sertés csak azzal foglalkozik, hogy ételt keressen magának. Véleménye szerint a disznó a legkevésbé tanulékony állat, s a hozzá hasonlított ember ügyefogyott, tanulatlan. Ipolyi pedig a rótság képzetét köti a sertéshez, így az bizonyos, hogy nem pozitív asszociációkat keltő állat a sertés sem.⁴¹

Érdemes megemlítenünk, hogy a – követeléseik erőteljesebb hangoztatása folytán – gyakrabban teret kapó nemzetiségi mozgalmak közül a románok nem szerepeltek állatként az elemzett időszakban. A románokról a leggúnyosabb rajzokat a Memorandum-pert követően láthatjuk a *Borsszem Jankó*ban. A testtartásuk még természetellenesebbé vált, a végtagjaik megjelenítése nem arányos, az emberi test amorffá alakult: a kéz- és lábfej aránytalanul nagy, míg a szőrös kar és lábszár igen vékony (12. kép).⁴²

12. kép

A magyar figura mellett a román szereplő már kevésbé tűnik emberinek, s az ábrázolása már önmagában hordozza a megvetést és lenézést, amit mutat az is, hogy a románok alacsonyabbak és soványabbak a magyar szereplőknél. Az ellenzéki politikusok ábrázolásakor nem feltétlenül figyelhető meg a magasság- vagy testtömegbeli különbség a kormánypárti képviselőkhez képest, csak akkor, amikor maga az állatábrázolás kívánta ezt meg.

Az elemzés eredményei azt mutatják, hogy eltérés figyelhető meg a nem magyar nemzetiségi mozgalmak képviselői és a magyar politikai elit ábrázolása között. A magyar – elsősorban ellenzéki – honatyák vélt külső vagy belső tu-

⁴¹ IPOLYI 1929, i. m. 1. köt. 325.

⁴² L. például 1898. máj. 22., 9.

lajdonságuk vagy valamilyen testi hasonlóság folytán is szerepelhetnek egy-egy állat képében a *Borsszem Jankó* hasábjain az állatmeséken kívül. A nem magyar nemzetiségi mozgalmak képviselői közül viszont nem egy-egy vezető politikust vagy közszereplőt pillanthatunk meg állatként vagy torzított emberi vonásokkal, hanem a karikaturisták az egész nemzetiségi csoportra vonatkoztatták a gúnyrajzokat leginkább akkor, amikor valamilyen követeléssel léptek fel, amit a magyar kortársak elfogadhatatlannak tartottak. A nemzetiségi csoportok ábrázolásakor az állatok kiválasztását nem magyarázzák az állatmesék, mivel ókori történet megrajzolását esetükben nem találtunk a korpuszban. Továbbá a nem magyar nemzetiségi mozgalmak állatként való ábrázolása a rajzolóktól függetlenebbnek bizonyult, mint a magyar politikai elit ily módon való kifigurázása. A nem magyar nemzetiségi csoportokat hasonló módon animizálták a rajzolók, karikaturista-specifikus vonások nélkül, s más lehetett annak az üzenete, ha például Polónyi Gézá-t animizálva jelenítették meg, s más annak, ha egy csoportot, „a szerb”-eket.

Az animizáláson kívül a test tipikus elváltoztatása volt még vagy a férfiak nőként való megjelenítése a magyar politikai elit képviselői esetében,⁴³ vagy pedig a túlzások mint a torzítás egyik eszközének alkalmazása a nem magyar nemzetiségi mozgalmaknál. Az aránytalanul nagy kezek vagy lábak, a túl szőrös test, a kócos haj és bajusz mind az animizáláshoz hasonló benyomást kelthettek. Ugyanekkor nem dehumanizálta a rajzoló a szó szoros értelmében a nemzetiségi csoportot, de nem-emberként tüntette fel, ami szöges ellentétben állt a „magyar” tipikus ábrázolásával.⁴⁴

TAMÁS, ÁGNES

Une ménagerie politique dans les colonnes de *Borsszem Jankó*

La représentation visuelle du corps, la déformation des traits des visages pour exprimer l'humour et l'ironie, sont des armes importantes pour les journaux humoristiques de la deuxième moitié du XIXe siècle. –indépendamment de leur tendance politique. Les décennies 1850 et 1860 sont plutôt caractérisées par le changement des traits du visage humain, tandis qu'à la fin du siècle les dessinateurs caricaturaient non seulement les traits du visage des hommes politiques, mais représentaient aussi ceux-ci comme des animaux. L'application du procédé prend deux formes: le député se présente sous une forme mi-animal mi-homme, facile à identifier par les traits de son visage, ou

⁴³ L. például 1890. márc. 9., 1.

⁴⁴ A magyar figura általában nemesi vonásokat mutató alak atillában ábrázolva, bajszos, egyenes testtartású vitéz, aki eszes, de a pénzügyi spekulációkat kerüli. HANÁK Péter, *A másokról alkotott kép, Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében)* = HANÁK Péter, *A Kert és a Műhely*, Budapest, Gondolat, 1988, 81–111. Az élcsepok alapján a magyar paraszt visszatérő vonásai a furfangosság, találekonyosság, az együgyűség, a gyors észjárás, s – az 1860-as évek elején – pozitívan megítélt tulajdonságként a német nyelvtudás hiányossága. Jellemzőjük továbbá a jó kedélyű beszélgetések mellett a jóízű evés és borozgatás.

bien sous la forme purement animale. Cette présentation renvoie à des traditions antiques, l'objectif étant celui de rendre les qualités humaines perceptibles pour les lecteurs. Le rédacteur attire l'attention sur l'importance de la culture classique, nécessaire à la compréhension des caricatures fondées sur les fables de l'Antiquité.

Dans mon étude, je voudrais présenter les différentes méthodes de caricature utilisées dans le journal humoristique populaire de l'époque *Borsszem Jankó*. Dans cet organe proche du parti gouvernemental des années 1890, les dessinateurs emploient la caricature du corps humain et sa transformation en animal, comme moyen de susciter l'humour et l'ironie s'agissant des personnalités de l'élite politique: non seulement l'élite politique hongroise, mais aussi celle relevant du mouvement des nationalités. J'examine plus particulièrement les moyens de représentation différenciés dans ces deux cas: l'analyse montre une différence de représentation sensible entre les membres de l'élite hongroise ou des mouvements des nationalités. Les députés hongrois – en premier lieu ceux de l'opposition –, par leur traits extérieurs ou intérieurs supposés ou par une ressemblance quelconque – peuvent être figurés sous le masque de l'animal. Mais s'agissant des représentants des mouvements des nationalités non-hongroises, les dessins des caricaturistes renvoient non pas à un personnage déterminé, mais à des groupes entiers faisant partie des minorités.

Keywords: satirical magazine, caricature, animal symbols, animation, political satirical sketches